

સામાન્યતઃ ઈસુની 7મીથી 19મી સદી સુધીના સમયગાળાને ભારતનો મધ્યયુગ કહેવામાં આવે છે. એ સમયમાં ભારતમાં રાજપૂતો, તુર્કો, અફઘાનો, મુઘલો, મરાઠા વગેરે જાતિનાં રાજ્યો સ્થપાયાં હતાં. ઈસુની 7મીથી 12મી સદી દરમિયાન ભારતમાં અનેક નાનાં-મોટાં સ્વતંત્ર રાજ્યો સ્થપાયાં. એમાંના મોટા ભાગનાં રાજ્યો રાજપૂત રાજ્યો હતાં. આથી ભારતના ઇતિહાસમાં એ સમયને રાજપૂત યુગ કહે છે.

ઈસુની 7મી સદીમાં ઉત્તર ભારતમાં સમ્રાટ હર્ષવર્ધન અને દક્ષિણ ભારતમાં પુલકેશી બીજો - આ બે મહાન રાજાઓ થઈ ગયા. હર્ષ અને પુલકેશીના મૃત્યુ પછી ઉત્તર કે દક્ષિણ ભારતમાં કોઈ બળવાન રાજા ન હોવાથી તેમના વિશાળ સામ્રાજ્યના ટુકડા થઈ ગયા, જેમાંથી અનેક નાનાં-મોટાં રાજપૂત રાજ્યો સ્થપાયાં.

આ રાજપૂતો ટેકીલા, બહાદુર, સાહસિક અને લડાયક હતા. શૌર્ય અને સ્વાર્પણની ભાવના તેમના લોહીમાં વણાયેલી હતી. તેઓ પોતાના વતન અને વચન માટે સર્વસ્વનો ભોગ આપતા અચકાતા નહિ. દેશ અને ધર્મ ખાતર યુદ્ધભૂમિમાં લડતાં-લડતાં મૃત્યુ પામવામાં તેઓ ગૌરવ અનુભવતા. તેઓ ગૌ-બ્રાહ્મણ પ્રતિપાલક હતા. તેમની સ્ત્રી-સન્માનની ભાવના ઊંચી હતી. યુદ્ધમાં હારવાને સમયે પણ પીછેહઠ કરવાને બદલે તેઓ કેસરિયાં કરતા. તેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિના વારસાને સમૃદ્ધ બનાવ્યો છે.

ભાષા અને સાહિત્ય

સંસ્કૃત :

7મી સદીમાં હજુ સંસ્કૃત મુખ્ય ભાષા તરીકે પોતાનું સ્થાન ટકાવી રાખ્યું હતું. આ સમયે ‘રામાયણ’ અને ‘મહાભારત’ પ્રેરિત કાવ્યગ્રંથો લખાયા. કવિ જયદેવે ‘ગીતગોવિંદ’ નામે ગ્રંથ લખ્યો, જે સંસ્કૃતનો સુંદરમાં સુંદર કાવ્યગ્રંથ ગણાય છે. ‘ગીતગોવિંદ’ની પ્રસ્તુતિ ભારતની બધી ભાષાઓની સંગીત શૈલીઓમાં અને નૃત્ય શૈલીઓમાં થયેલી છે. યુરોપની 20 ભાષાઓમાં આ ગ્રંથનું ભાષાંતર થયેલું છે. તો કવિ કલ્હણનો કાશ્મીરના ઇતિહાસને આલેખતો કાવ્યાત્મક પદ્યશૈલીમાં રચેલો મહત્વપૂર્ણ ગ્રંથ એટલે ‘રાજતરંગિણી’. આ ગ્રંથ ભારતનો સર્વપ્રથમ માન્ય ઐતિહાસિક ગ્રંથ છે. ચાલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્ય છટાના જીવન-કવન પર આધારિત ‘વિક્રમાંકદેવચરિત’ આ યુગમાં લખાયો. તેમજ દક્ષિણ ભારતમાં સંસ્કૃત સાહિત્યની મોટા પ્રમાણમાં રચના થઈ. રાજશેખરે ‘બાલરામાયણ’ નામે નાટ્યકૃતિ લખી. વિષ્ણુગુપ્તશર્માએ ‘હિતોપદેશ’ નામે બાલવાર્તાઓનો સંગ્રહયુક્ત ગ્રંથ લખ્યો.

પ્રાદેશિક ભાષા

આ સમયે સ્વતંત્ર નવાં રાજ્યોના ઉદય સાથે પ્રાદેશિક ભાષાને ઉત્તેજન મળતા વિવિધ ભાષાઓમાં સાહિત્યસર્જન થયું. 9મી સદીમાં અપભ્રંશ નામે ઓળખાતી પ્રાદેશિક ભારતીય ભાષાઓનો વિકાસ શરૂ થયો. હિન્દી, કન્નડ, તમિલ, તેલુગુ, અવધી, મૈથિલી, ખડીબોલી તેમજ ગુજરાતી ભાષામાં (અપભ્રંશ) ગ્રંથો લખાયા.

હિન્દી :

હિન્દી સાહિત્ય જગતમાં વીરગાથા યુગનો પ્રારંભ આ સમયથી થયો. ‘આલ્હા’, ‘ઉદલ’ રાસો એ સમયની વીરગાથાઓ છે, જે રાજપૂતાનાનાં ક્ષેત્રોમાં લખાઈ.

કન્નડ :

આ યુગમાં કન્નડ સાહિત્ય મોટાભાગે જૈનધર્મ આધારિત રચાયું. કવિ પંપ, પોન્ના અને રન્નાને કન્નડ સાહિત્યનાં ‘ત્રિરત્ન’ કહેવામાં આવે છે.

તમિલ અને તેલુગુ :

કવિ નૈયા એ તેલુગુ કવિ હતા. તેમણે મહાભારતનો તેલુગુમાં અનુવાદ કર્યો હતો. નયનાર (શૈવ) સંતોનાં ગીતો ‘તિરુવસંગમ’ ‘તિરુત્તોદતોગઈ’ અને ‘તિરુમંદિરમ્’ ગ્રંથમાં સમાવાયા. અલવાર (વૈષ્ણવ) સંતોનાં ગીતો ‘નલયિર દિવ્ય પ્રબંધ’ નામના ગ્રંથ સંગૃહીત થયા.

પૂર્વ મધ્યકાલીન ભાષાની સાહિત્યકૃતિઓ

ભાષા	રચના	રચયિતા
સંસ્કૃત	સોમદેવ	કથાસરિત્સાગર (11 મી સદીમાં)
સંસ્કૃત	કલ્હણ	રાજતરંગિણી (11 મી સદીમાં)
સંસ્કૃત	જયદેવ	ગીતગોવિંદ (11 મી સદીમાં)
સંસ્કૃત	શંકરાચાર્ય	ભાષ્ય
હિન્દી	ચંદ બરદાઈ	પૃથ્વીરાજરાસો
કન્નડ	નૃપતુંગ	કવિરાજમાર્ગ
કન્નડ	પંપા	આદિપુરાણ
કન્નડ	પોન્ના	શાંતિપુરાણ
કન્નડ	રન્ના	અજિતનાથ પુરાણ
-	કૃષ્ણમિશ્ર	પ્રબોધચંદ્રોદય (નાટક)
-	રાજશેખર	કર્પૂરમંજરી (9 મી સદીનું નાટક)
-	નારાયણ ભટ્ટ	વેણીસંહાર (8 મી સદી)
-	બિલ્હણ	ચૌરપંચાશિકા (મહાકાવ્ય - 11 મી સદી)

ભારતમાં આ સમયનું પ્રથમ પુસ્તક (ઈ.સ. 704) બૌદ્ધગ્રંથ ‘ધરણીસૂત્ર’ છે. 10મી સદીમાં કવિ ધનપાલરચિત ‘ભવિષ્યકાલા’ કૃતિ ગુજરાતી ભાષાની પ્રથમ કૃતિ મનાય છે. 11મી સદીમાં થયેલા રાજભોજ ‘કવિરાજ’ કહેવાતા. તેમનાં સમયમાં લખાયેલ ‘સરસ્વતી કંઠાભરણ’ ભાષા-વ્યાકરણનો ગ્રંથ ખાસ નોંધપાત્ર છે. 12મી સદીમાં સંત જ્ઞાનેશ્વરે મરાઠીમાં ગીતા લખી હતી.

જૈનધર્મમાં પણ આ સમયે ઘણા ગ્રંથો લખાયા હતા. જેમાં (ઈ.સ. 783) દિગંબર, જિનસેનસુરીએ ‘હરિવંશપુરાણ’ નામે મહાકાવ્યની રચના કરી હતી. હેમચંદ્રાચાર્યે લખેલ ‘સિદ્ધહૈમ શબ્દાનુશાસન’ નામે વ્યાકરણગ્રંથ પ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથને હાથીની અંબાડી પર મૂકી રાજવી સિદ્ધરાજ જયસિંહ તથા હેમચંદ્રાચાર્યએ ખુલ્લા પગે ચાલીને તેની શોભાયાત્રા કાઢી. તે ઉપરાંત હેમચંદ્રાચાર્યે ‘દ્વાયાશ્રય’ નામે ગ્રંથ લખ્યો, જે ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલ ઇતિહાસગ્રંથ છે. કેટલાક જૈન સાધુઓએ રાજાઓનાં જીવનચરિત્રો પણ સંસ્કૃતમાં લખ્યાં છે.

ધર્મ અને ચિંતન

આ યુગને આચાર્યયુગ પણ કહે છે. આ સમય આચાર્યો અને ધર્મગુરુઓનો હતો, જેમણે ભારતીય સંસ્કૃતિના વૈચારિક વહેણને નવી દિશા આપી. તેમાં કુમારીલ ભટ્ટ, શંકરાચાર્ય, ઉત્પલાચાર્ય, ઉદયનાચાર્ય, ગોરખનાથ, રામાનુજાચાર્ય સંતજ્ઞાનેશ્વર, હેમચંદ્રાચાર્ય (11મી) મુખ્ય છે.

દક્ષિણ ભારતના તમિલ સંતોએ વિષ્ણુભક્તિનો મહિમા વધારી હિંદુ ધર્મમાં ભક્તિ-સંપ્રદાયનો આરંભ કર્યો. ઈશ્વરની ભક્તિથી મોક્ષ મળી શકે છે, એવો ભક્તિમાર્ગના સંતોએ લોકોને પ્રાદેશિક ભાષામાં ઉપદેશ આપ્યો. રામાનુજાચાર્ય (ઈ.સ. 1017 થી 1137) ‘ભક્તિસંપ્રદાય’નો ખૂબ પ્રચાર કર્યો. તેમણે પોતાના ઉપદેશમાં માનવ-માનવ વચ્ચે સમાનતા સ્થાપવા અનુરોધ કર્યો. આ યુગમાં શંકરાચાર્યે દ્વારિકા, બદ્રીનાથ, કાંચી અને જગન્નાથપુરીમાં ચાર મઠોની સ્થાપના કરી હિંદુ ધર્મનો મહિમા વધાર્યો. ચાર દિશામાં મઠો સ્થાપવાની વિશેષતા એ હતી કે, અખંડ ભારતનું એક્ય બની રહે. તેમણે રચેલાં ઉપનિષદો, બ્રહ્મસૂત્રો અને ગીતા આ ત્રણ ગ્રંથને ‘પ્રસ્થાનત્રયી’ કહે છે, તેના ઉપર તેમણે ‘ભાષ્ય’ લખ્યું. ત્યારપછી બધા જ આચાર્યોએ તે પરંપરા જાળવી રાખી. ત્યારપછી બૌદ્ધધર્મનું પતન થયું. તે પૂર્વ ભારત પૂરતો મર્યાદિત બન્યો. ગુજરાત અને

રાજસ્થાનમાં જૈનધર્મનો ઉદય થયો. જૈનધર્મ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક વિકાસમાં મહત્વનો ફાળો આપ્યો. ગુજરાતમાં હેમચંદ્રાચાર્ય નામના જૈનધર્મના મહાન વિદ્વાન આચાર્ય થઈ ગયા. તેમણે અને તેમના વિદ્વાન શિષ્યવૃંદ ઉપરાંત અન્ય જૈન આચાર્યોએ જૈનધર્મને લોકભોગ્ય બનાવ્યો. તો સિંધપ્રદેશમાં 10મી સદીમાં સંત ઝૂલેલાલ થઈ ગયા. તેમણે સિંધના શાસકોના અન્યાયી ત્રાસમાંથી હિંદુ-મુસ્લિમોને છોડાવી નિર્ભય બનાવ્યા, તેથી હિંદુ-મુસ્લિમ તેમની ઉપાસના કરવા લાગ્યા. તેમનો જન્મદિવસ ‘ચેટીચાંદ’ તરીકે ઉજવાય છે.

હર્ષવર્ધનના સમય પછી મોટાભાગના રાજાઓ હિંદુધર્મ તરફ વળ્યા. આદ્યશંકરાચાર્યએ લોકોમાં હિંદુ ધર્મ પ્રત્યે શ્રદ્ધાનો સંચાર કર્યો. હિંદુ ધર્મમાં એમણે અનેક સુધારા કર્યા. બૌદ્ધ અને જૈનધર્મનો કેટલાંક લોકપ્રિય તત્વોની રીતરસમો એમણે અપનાવી લીધી. શંકરાચાર્યે લોકોને પરમાત્મા સાથે એકરૂપ થવાની એકત્વ સાધવાની શીખ આપી. તેમણે અદ્વૈતવાદનો સિદ્ધાંત આપી હિંદુધર્મનું પુનરુત્થાન કર્યું.

હિંદુધર્મમાં પ્રાચીન દેવદેવીઓને બદલે હવે નવા દેવોની પૂજા શરૂ થઈ. મહાવીર સ્વામી અને ગૌતમ બુદ્ધને પણ લોકો દેવના અવતાર તરીકે પૂજવા લાગ્યા. આમ, મધ્યયુગની શરૂઆત મૂર્તિપૂજાથી થઈ. આખા હિન્દુસ્તાનમાં ઠેર-ઠેર અનેક દેવદેવીઓનાં નાનાં-મોટાં મંદિરો બંધાવાં લાગ્યાં. કાશ્મીર, ક્નોજ, પાટણ અને ધારાનગરીના રાજાઓએ તથા દક્ષિણ હિંદમાં રાષ્ટ્રકૂટ, પલ્લવ અને ચોલ રાજાઓએ

વિદ્વાનોને સારો આશ્રય આપ્યો. વલ્લભીના મૈત્રક રાજાઓ અને અન્ય રાજવીઓ પોતાને પરમ માહેશ્વર (શિવના ઉપાસક) ગણાવતા. આ સમયમાં ગુજરાતમાં શૈવ, વૈષ્ણવ, બૌદ્ધ અને જૈનધર્મનો અભ્યુદય થયો.

આદ્યશંકરાચાર્ય	કુમારિલ ભટ્ટ
- જન્મ ઈ.સ. 788 કેરલના કાલડી ગામે	- 8 મી સદીમાં આસામમાં જન્મ
- ‘બ્રહ્મ સત્ય-જગત મિથ્યા’ નું સૂત્ર	- કર્મ અને ભક્તિનો ઉપદેશ આપ્યો.
- આ જગત બ્રામક છે, ખરું તત્ત્વ તો બ્રહ્મ છે.	- જ્ઞાન કરતા ધાર્મિકક્રિયાનું વધુ મહત્ત્વ દર્શાવ્યું.
- જીવ અને બ્રહ્મ એક જ છે. અદ્વૈતવાદનો સિદ્ધાંત આપ્યો.	- તેમણે વિશિષ્ટ દ્વૈતનો સિદ્ધાંત આપ્યો.
- તેઓ જ્ઞાનમાર્ગના હિમાયતી હતા.	- કર્મકાંડ, યજ્ઞોને પ્રચલિત કર્યાં.
- સન્યાસમાર્ગને મહત્ત્વ	

ટૂંકમાં, આ યુગમાં મહાન રાજવીઓ રાજેન્દ્ર ચોલ, મિહીર ભોજ, રાજા ભોજ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ, કુમારપાળ વગેરેએ સદ્ભાવપૂર્ણ ધર્મ-અધ્યાત્મની પરંપરાને જાળવી રાખી હતી.

દક્ષિણમાં અલવાર (વૈષ્ણવ) સંતો અને નયનાર (શૈવસંતો)ના નેતૃત્વ નીચે દક્ષિણ ભારતમાં ભક્તિઆંદોલનને વેગ મળ્યો. અહીં કાલી માતા, દુર્ગા, અંબા-ભવાની વગેરે શક્તિઓની પૂજા અને ઉપાસના થતી. આ સિવાય સૂર્યપૂજા ખૂબ જ પ્રચલિત બની. તેથી કેટલાક તત્કાલીન રાજાઓ પોતાને ‘આદિત્ય(સૂર્ય)ભક્ત’ કહેવડાવતા.

ટૂંકમાં, સમ્રાટ અશોકના સમયથી બૌદ્ધધર્મને મળેલા રાજ્યાશ્રયને લીધે બૌદ્ધવિહારોમાં દાખલ થવાના અનેક પ્રલોભનો ઊભાં થયાં. વિહારોમાં ગયા પછી જીવનનિર્વાહનો પ્રશ્ન રહેતો ન હોવાથી કેટલાંક સ્ત્રી-પુરુષો પણ પીળાં વસ્ત્રો પહેરતાં થયાં. આથી પુરુષાર્થની ભાવના ધીમી પડી અને એશ-આરામ દાખલ થયાં. તો બીજી બાજુ હિન્દુ ધર્મમાં રામાયણ-મહાભારત, ભગવદ્ગીતા, પુરાણ, સ્મૃતિગ્રંથો આદિ પ્રાણવાન સાહિત્યનું સર્જન થયું. જ્યારે બૌદ્ધધર્મમાં અશ્વઘોષ જેવા સાહિત્યકારને બાદ કરતાં બીજી કોઈ પ્રતિભાશાળી વિભૂતિઓ પેદા થઈ શકી નહિ. આને પરિણામે ઈસુની 9મી સદીમાં આદ્યશંકરાચાર્યે બૌદ્ધધર્મને ભારતમાંથી નિર્મૂળ કરવાનું કાર્ય કર્યું.

સામાજિક સ્થિતિ

હર્ષકાલીન સમયમાં જે રીતની સમાજવ્યવસ્થા હતી, તેમાં કોઈ ફેર પડ્યો ન હતો. તહેવારો અને ઉત્સવો તેમજ તીર્થયાત્રાઓ કરવાનું ચલણ વધ્યું. અનેક નવી જ્ઞાતિઓ અને પેટાજ્ઞાતિઓ તેમજ સુથાર, લુહાર, ભાટ, ચારણ, ભરવાડ, વણઝારા, સાળવી, વણકર જેવી કેટલીક ધંધાદારી જ્ઞાતિઓ ઉદ્ભવી. જ્ઞાતિઓ અને કુળો વચ્ચે પૂર્વગ્રહો અને મિથ્યાભિમાન વધતાં સમાજમાં ઊંચનીચના ભેદભાવો વધ્યા. સમાનતા અને ભાઈચારાની ભાવના ઘટતી. આ યુગની શરૂઆતમાં સ્ત્રીઓ પ્રત્યે સન્માનની ભાવના પ્રવર્તતી હતી. સ્ત્રીઓ પોતાની પસંદગીની તેમજ આંતરજાતીય લગ્નો કરી શકતી ન હતી. સમય જતાં સમાજમાં જ્ઞાતિબંધનો વધી ગયાં. બાળકોને જન્મતાંવેંત દૂધ પાઈને મારી નાખવાનો અને સતી થવા જેવા કુરિવાજો પ્રચલિત બન્યા.

સમાજમાં બ્રાહ્મણોએ સર્વોચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું. શૂદ્રોની સ્થિતિ તો સૌથી વધુ દયાજનક બની. અસ્પૃશ્યતાનો રિવાજ આ જમાનામાં હતો. પરંતુ સમાજના મુક્ત વાતાવરણમાંથી સ્ત્રીઓ ઘરની ચાર દીવાલો વચ્ચે ધકેલાઈ જવા લાગી હતી.

સ્ત્રીઓને સંપત્તિમાં વારસદાર તરીકે અધિકાર હતો. વિધવાનાં પુનઃલગ્ન થઈ શકતાં. મુસ્લિમોનું આગમન થતાં પડદા- પ્રથા અમલમાં આવી. દક્ષિણ ભારતમાં સ્ત્રીઓ ઊંચું સ્થાન ધરાવતી માટે જ તત્કાલીન રાજમહેલમાં સ્ત્રી-હિસાબનીશો, સ્ત્રી- જ્યોતિષીઓ અને સ્ત્રીઓ અંગરક્ષક તરીકે સેવાઓ આપતી જોવા મળતી.

વૈશ્યો રિવાજ મુજબ વેપાર-વાણિજ્ય સંભાળતા અને અઢળક ધન કમાઈ લાવતા. આ અઢળક ધનનો ઉપયોગ અંગત મોજશોખ કે વિલાસ પૂરતો મર્યાદિત નહિ રાખતા તેઓ વિહારો, મઠો, મંદિરો તથા ધર્મશાળાઓ બંધાવતા અને બ્રાહ્મણો, અનાથો, વિધવાઓ વગેરેને દાન આપતા. પ્રજા-કલ્યાણ માટે વાવ, કૂવા વગેરે ગળાવતા. લગ્નની તિથિ જ્યોતિષશાસ્ત્રને આધારે નક્કી કરવામાં આવતી. આ સમયમાં લોકો, ઘઉં, ચોખા, બાજરી તથા ઘી, દૂધ, દહીં તેમજ ખજૂર, બોર, કેરી વગેરે ફળોનો ભોજનમાં ઉપયોગ કરતા. પુરુષો પાઘડી અથવા તો આખું માથું ઢંકાય તેવી ટોપીઓ પહેરતા. સામાન્ય લોકો પગમાં જોડા પહેરતાં નહિ. ઉચ્ચ કુટુંબો તથા રાજકુટુંબોમાં ચામડા તથા કંતાનના વિવિધ આકારના અણીવાળા, વીંછીનાં આંકડાવાળા, મોરપિચ્છના આકારવાળા, લાલ, પીળા કે કાળા રંગના જોડાં કે મોજડીઓ પહેરતા. સ્ત્રીઓ-પુરુષો પણ આંખમાં કાજળ અને સુરમો આંજતાં. લગ્નપ્રસંગે છૂટા વાળને રેશમી પટ્ટીથી બાંધવાની અથવા તો તેમાંથી પણ બે-ત્રણ લટો ગાલ પર છૂટી રાખવાની પ્રથા જોવા મળે છે. આ સમયની સ્ત્રીઓ કાનમાં કુંડળ, ગળામાં હાર, વાળમાં મોતી ગૂંથેલી સેર પહેરતી. કંગન એ સ્ત્રીઓનું માનીતું આભૂષણ હતું. તેઓ કમર પર કટિમેખલા અને પગમાં નૂપુર પહેરતી. રાજવીના રાજ્યાભિષેક ઉત્સવ કે પાટવી કુંવરના જન્મોત્સવ ઉજવાતા. મૃતાત્મા પાછળ પિંડદાનને એક પવિત્ર ફરજ માનવામાં આવતી. વિદેશી મુસાફરોએ આ સમયના લોકોના વિદ્યા, સંસ્કાર, વિવેક, વડીલો અને ગુરુ પ્રત્યેની સન્માનવૃત્તિ અને સ્વચ્છતાપ્રિયતાનાં વખાણ કર્યાં છે.

આર્થિકસ્થિતિ

લોકોનો મુખ્ય વ્યવસાય ખેતી હોવા છતાં ઉદ્યોગ અને વેપારનો પણ વિકાસ થયો હતો. કૃષિનાં ઓજારો તથા કૃષિ-ઉત્પાદન અંગેની જાણકારી આ સમયમાં લખાયેલ ‘કૃષિપારાસર’ પુસ્તકમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે. ઊની (ગરમ), રેશમી અને સુતરાઉ કાપડના ઉદ્યોગોમાં વિવિધતા હતી. જુદા-જુદા પ્રકારના હસ્તકલા, શિલ્પ અને ઉદ્યોગો પણ ચાલતા. વેપારીમંડળો કાર્યરત હતાં, તેના સદસ્ય હોવું એ સન્માનજનક ગણાતું.

ભારતનો વેપાર દક્ષિણ પૂર્વના દેશો અને પશ્ચિમ એશિયાના દેશો સાથે ચાલતો. ઈત્સિંગ નામના ચીની પ્રવાસીના જણાવ્યા અનુસાર ભારતમાંથી કાષ્ઠકલાના નમૂનાઓ, ચંદનનાં લાકડાં, કપૂર, જાયફળ, લવિંગ, નારિયેળ, સૂતરાઉ કાપડ, મલમલ, હાથીદાંતની વસ્તુઓ વગેરે વિદેશોમાં જતી. વિદેશોમાં ખાસ કરીને આરબ દેશોમાંથી ઉત્તમ ઓલાદના અરબી ઘોડાઓ, ખજૂર, શરાબ વગેરેની આયાત થતી.

સમ્રાટ હર્ષવર્ધનના મૃત્યુ પછી નાનાં-મોટાં હિંદુ રાજ્યોમાં નવી સામંતશાહી અર્થવ્યવસ્થા ઊભી થઈ. રાજપૂત રાજાઓએ પોતાના કૃપાપાત્ર પ્રધાનો, સામંતો, અમાત્યોને રાજ્યનાં અમૂક ગામો ભેટ આપીને મહેસૂલ વસૂલ કરવાનું કામ

સોપવાં માંડ્યું. એના બદલામાં એ લોકો ઉઘરાવેલી મહેસૂલોનો અમુક ભાગ રાજ્યની તિજોરીમાં જમા કરાવતા અને રાજા માગે ત્યારે સૈનિકો પૂરા પાડતા. સામાન્યતઃ રાજ્યની બધી જમીન રાજાની માલિકીની જ ગણાતી. સામંતોની નિમણૂક વંશપરંપરાગત હોવાથી અને એમને રાજા જેવા અધિકાર હોવાથી પોતાની હકૂમત હેઠળના પ્રદેશમાં જાણે પોતે રાજા હોય એવી રીતે જ વર્તતા. રાજાઓ બ્રાહ્મણો, મંદિરો તથા વિહારોને ભૂમિદાન આપતા. તેને લગતાં દાનશાસન તાબ્રપત્રો પર કોતરાવી આપતા.

કલા અને સ્થાપત્ય

આ યુગમાં સ્થાપત્યક્ષેત્રે સૌથી વધુ નિર્માણ મંદિરોનું થયું. આ સમયની કલાના બે ભાગ પાડી શકાય છે : ઉત્તર ભારતની શિલ્પકલા અને દક્ષિણ ભારતની કલા. ઉત્તર ભારતમાં મંદિરોની સ્થાપત્યશૈલી નાગરશૈલી તરીકે ઓળખાય છે. જ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં જુદા-જુદા રાજવંશોને નામે કે દ્રવિડશૈલીને નામે સ્થાપત્યશૈલી ઓળખાય છે. જેમકે, પલ્લવશૈલી, ચાલુક્યશૈલી, ચોલશૈલી વગેરે. એમાં પલ્લવશૈલીનાં મંદિરો અત્યંત નોંધપાત્ર છે. ડુંગરોને ગુફાની જેમ કોતરીને બનાવેલાં. આ શૈલીનાં સ્થાપત્યો મંડપમને નામે ઓળખાય છે. તેને ગુફામંદિરો પણ કહે છે. આ ગુફામંદિરોમાં પલ્લવ રાજા મહેન્દ્ર વર્માએ બંધાવેલ ‘ઊડવલ્લી મંડપ’ જાણીતો છે. રાષ્ટ્રકૂટ રાજાએ બંધાવેલ ‘કૈલાસ મંદિર’ તેનું ઉત્કૃષ્ઠ સ્થાપત્ય છે.

કૈલાસ મંદિર

મંદિરના સ્થાપત્યમાં ગર્ભગૃહને ફરતો પ્રદક્ષિણાપથ, મંડપ, મુખમંડપ ઉપરાંત પિરામિડ ઘાટની પગથીબંધી ટોચ (વિમાન) જેવાં અંગો જોવાં મળે છે.

ઉત્તર ભારતમાં મંદિરોની લાક્ષણિકતા એના ગોળ શિખરો અને સ્તંભ વિનાના ખંભે છે. ઉત્તર ભારતમાં ગોળાકાર શિખરોવાળાં મંદિરો બંધાયાં, જ્યારે દક્ષિણ ભારતમાં શંકુ આકારના અક્ષિદાર શિખરોવાળાં મંદિરો બંધાયાં. આ શિખરો પિરામિડ જેવાં એક માળની ઉપર બીજો માળ થતો જાય એવા હોય છે. ગોપુરમ તરીકે જાણીતા મંદિરનું પ્રવેશદ્વાર એ આ યુગના દક્ષિણ ભારતનાં મંદિરોની વિશેષતા છે. આ યુગમાં દક્ષિણ ભારતમાં ધાતુનાં શિલ્પો બનાવવાની કલાનો પણ વિકાસ થયો. ચિતુર જિલ્લામાંથી મળી આવેલી કાંસાની ‘નટરાજ’ની મૂર્તિ ધાતુશિલ્પ કલાનો શ્રેષ્ઠ નમૂનો છે.

બૃહદેશ્વર મંદિર

તમિલનાડુના તાંજોરમાં ચોલવંશના મહાન રાજવી રાજરાજા ચોલે આ શિવમંદિર બંધાવ્યું. તેથી આ મંદિરને રાજરાજેશ્વર મંદિર પણ કહે છે. 65 મીટરની ઊંચાઈ ધરાવતું આ સ્થાપત્ય પ્રાચીન ભારતનું સૌથી મોટું મંદિર છે. તેની વિશેષતા એ છે કે તેનો પડછાપો પૃથ્વી પર પડતો નથી.

બૃહદેશ્વર મંદિર

ખજૂરાહો (950 થી 1050 વચ્ચે) : વર્તમાન મધ્યપ્રદેશમાં 11મી સદીમાં ચંદેલ વંશની રાજધાની ખજૂરાહોમાં શ્રેનાઈટ પથ્થરોમાંથી 80 મંદિરોનું નિર્માણ થયું. વર્તમાન સમયે તેમાંથી 25 મંદિરો જ હયાત છે. મુખ્ય મંદિરોમાં શિવ, લક્ષ્મણ, પાર્વતી, ચતુર્ભુજ વગેરે દેવોનાં મંદિરો છે. ખજૂરાહોમાં કમશાસ્ત્રને લગતાં શિલ્પો છે. તેની શિલ્પકલાને ભારતની શ્રેષ્ઠ શિલ્પકલા માનવામાં આવે છે.

હમ્પીનું વિઠ્ઠલ મંદિર વિજયનગર સામ્રાજ્યમાં બનેલ શિલ્પ-કલાના ઉત્તમ નમૂના સમાન છે. અહીંના મંદિરમાં સાત સ્તંભો

છે, જેમાં ટકોરો મારવાથી તબલાં, વીણા, વાંસળી કે ‘સારંગમપદનિસા’ જેવો સંગીતસૂત્રનો ધ્વનિ સંભળાય છે. દક્ષિણ ભારતના મોટા ભાગનાં મંદિરો તમિલનાડુમાં નિર્માણ પામ્યાં હોવાથી તેને મંદિરોની રાજધાનીનું રાજ્ય કહે છે.

રથમંદિરો

આ રથમંદિરો એક જ પહાડ કે મહાશિલાને કોરીને બનાવાયેલાં હોય છે. જેમાં મહાબલિપુરમ્નાં પાંચ રથમંદિરો અને કોર્ણાકનું સૂર્યમંદિર મુખ્ય છે.

મહાબલિપુરમ્

ચેન્નઈથી 60 કિમી દૂર મહાબલિપુરમ્ આવેલું છે. પલ્લવ વંશના રાજવી નૃસિંહવર્મન પહેલાના ઉપનામ ‘મહામલ્લ’ પરથી તેનું નામ પડેલું છે. આ રાજવીએ અહીં રથ આકારનાં 7 ખડકમંદિરો (Rock cut Temple)નું નિર્માણ કરાવેલું, જેમાંથી બે મંદિરો સમુદ્રમાં વિસિન થઈ ગયાં હોવાથી હાલમાં માત્ર પાંચ જ મંદિરો હયાત છે. આ મંદિરોનાં નામ પાંડવોનાં નામ પરથી પાડવામાં આવેલ છે.

મહાબલિપુરમ્નું મંદિર

જેમાં સૌથી નાનું મંદિર દ્રોપદીનું અને સૌથી મોટું મંદિર ધર્મરાજ યુધિષ્ઠિરનું છે. બધાં જ મંદિરો આકાર-પ્રકારમાં એકબીજાંથી જુદાં પડે છે. અહીં આવેલાં હાસ્યમુદ્રાયુક્ત વિષ્ણુની મૂર્તિ અને મહિષાસુર મર્દિનીની મૂર્તિ જેવાં શિલ્પો કલાના ઉત્તમ નમૂનારૂપ અને જોવાલાયક છે.

કોર્ણાકનું સૂર્યમંદિર

ઓરિસ્સાના પુરી જિલ્લામાં આ કોર્ણાકનું સૂર્યમંદિર આવેલું છે. તેમાં કાળા પથ્થરોનો વધુ ઉપયોગ થયો છે. તેથી તે કાળા પેગોડાના નામે પણ ઓળખાય છે. બાર વિશાળ પૈડાંથી સાત ઘોડા દ્વારા ખેંચાઈ રહેલા આ રથમંદિરને જોવા દેશ-વિદેશના અસંખ્ય કલાપ્રેમીઓ આવતા હોય છે.

કોર્ણાકનું સૂર્યમંદિર

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર

મોઢેરાનું સૂર્યમંદિર

સોલંકી વંશના રાજવી ભીમદેવ પ્રથમે મોઢેરા (મહેસાણા જિલ્લા)માં સૂર્યમંદિર બંધાવ્યું. પૂર્વ દિશામાંના પ્રવેશદ્વારમાંથી સૂર્યનું કિરણ ગર્ભગૃહમાં રહેલ સૂર્યપ્રતિમાના મુકુટના મણિ પર પડતા સમગ્ર મંદિર દિવ્યપ્રકાશથી ઝળહળી ઊઠતું. શ્રેષ્ઠ સ્થાપત્ય અને કલાવૈભવ ધરાવતા આ મંદિરના હાલમાં માત્ર ભગનાવશેષો જ મોજૂદ છે.

કૈલાશ મંદિર

મહારાષ્ટ્રમાં ઓરંગાબાદ જિલ્લામાં ઈલોરાની ગુફામાં ભારતનું સૌથી મોટું શિલ્પ-સ્થાપત્યયુક્ત કૈલાશ મંદિર આવેલું છે. તે બીજા મંદિરોની જેમ બાંધેલું મંદિર નથી, પરંતુ પર્વતની વિશાળ શિલામાંથી આખું મંદિર કોતરી કાઢેલું છે. રાષ્ટ્રકુટ વંશના રાજવી કૃષ્ણરાજ પહેલાએ (ઈ.સ. 760) તે બંધાવ્યું છે. આ આખા મંદિરની ઊંચાઈ 30 મીટર, લંબાઈ 50 મીટર અને પહોળાઈ 33 મીટર છે. અહીં હાથીનું એક વિશાળ અને વિખ્યાત શિલ્પ આવેલું છે.

બૌદ્ધ અને જૈનધર્મનું સ્થાપત્ય

ભારતનાં શિલ્પ-સ્થાપત્યોમાં જૈન અને બૌદ્ધ એમ બંને ધર્મોનો મોટો પ્રભાવ જણાય છે. શેત્રુંજય, ગિરનાર કે આબુના ડુંગર પરનાં દેરાસરો જૈન-સ્થાપત્યના સુંદર નમૂના છે. તો બૌદ્ધધર્મનાં ગુફામંદિરોમાંનાં વિહારો, ચૈત્યો અને ગુફામંદિરોની

ભીંત પર આલેખાયેલી બુદ્ધના જીવનપ્રસંગોની ચિત્રાવલીઓ એ ભારતીય કલાક્ષેત્રનું ગૌરવ છે. મહારાષ્ટ્રમાં અજંતા અને ઈલોરાની ગુફાઓ વિશ્વવિખ્યાત છે. પાલવંશના રાજવી દેવપાલે (ઈ.સ. 810-850) મહાબોધી મંદિર (બોધગયા)નું નિર્માણ કરાવ્યું.

દેલવાડાનાં દેરાં

ગુજરાતના રાજવીઓ દ્વારા સોલંકીયુગમાં બનાવવામાં આવેલાં દેલવાડા (માઉન્ટ આબુ)નાં જૈનદેરાં આરસપહાણમાંથી રચાયેલાં શ્રેષ્ઠ સ્થાપત્યો છે. તેના ઘુમ્મટની કલાકૃતિનો ક્યાંય જોટો જડે તેમ નથી. વસ્તુપાળ અને તેજપાળ નામના વણિક-પ્રધાનોએ 12મી સદીમાં આ મંદિરો બંધાવ્યાં.

નગર સ્થાપત્ય

ચોલવંશના રાજવી રાજેન્દ્રચોલે ‘ગંગે કૌડ ચોલપૂરમ્’ નામે નવું બંદરીય શહેર વસાવી તેનો વિકાસ કર્યો. માળવાના પરમાર વંશી રાજવી રાજા ભોજે પોતાની રાજધાની માટે ધારાનગરી નામે નવા શહેરનું નિર્માણ કરાવ્યું. તેમજ પોતાના નામ ઉપરથી ભોજપુર નામે નવું નગર વસાવ્યું.

દેલવાડાનાં દેરાં

તદુપરાંત પાટણનો, ઝીઝુવાડાનો, ડભોઈનો, જૂનાગઢનો, ચિતોડનો વગેરે આ સમયમાં નિર્માણ થયેલા પ્રસિદ્ધ કિલ્લાઓ છે.

ગુજરાતનાં અન્ય પ્રસિદ્ધ સ્થાપત્યો

પાટણ	સહઅલિંગ તળાવ	કેરાકોટ (ભૂજ)	શિવમંદિર
	રાણકી વાવ	કુંભારિયા (અંબાજી)	પંચદેરાસર
સિદ્ધપુર	કીર્તિતોરણ	યુમલી (પોરબંદર)	નવલખો મંદિર

ચિત્રકલા

પૂર્વે, ભારતીય ચિત્રકલાનું આલેખન મુખ્યત્વે તાડપત્રો પર કરવામાં આવતું. આ સમયમાં દક્ષિણ ભારતમાં ભીંતચિત્રોનું નિર્માણ થયું. ઈલોરા, એલિકન્ટા વગેરેની ગુફાઓનાં ભીંતચિત્રો કલાના શ્રેષ્ઠ નમૂનાઓ ગણાય છે. રાજમહેલો અને મંદિરોની દીવાલો પર પણ ભીંતચિત્રો દોરવામાં આવ્યાં હતાં. આ ભીંતચિત્રો મધ્યકાલની ચિત્રકલાની મુખ્ય વિશેષતા હતી. જયપુર, કિશનગઢ, મેવાડ, બુંદી, બિકાનેર, જોધપુર વગેરે રાજસ્થાની ચિત્રકળાનાં કેન્દ્રો બન્યાં હતાં. જૈનધર્મમાં આવાં ચિત્રો દોરવાનું ખાસ પ્રચલિત હતું. આ ચિત્રો કદમાં નાનાં હતાં. તેમાં લાલ રંગ સવિશેષ વપરાતો.

લિંગરાજમંદિર

વિજ્ઞાન અને ટેકનોલોજી

ચીની યાત્રાળુ યુઅન-શ્વાંગે આ યુગની વૈદકશાસ્ત્રની પદ્ધતિની ખૂબ પ્રશંસા કરી છે. ભારતના વૈદકશાસ્ત્રીઓમાં 9મી સદીમાં થઈ ગયેલા વાગ્ભટ્ટ ખૂબ જાણીતા હતા. તેમણે ‘અષ્ટાંગ હૃદય’ નામે પ્રખ્યાત ગ્રંથ લખ્યો. ભારતની ગણિતવિદ્યાનો આરબો દ્વારા યુરોપના દેશોમાં ફેલાવો થયો.

ભાસ્કરાચાર્ય નામના પ્રખ્યાત ગણિતશાસ્ત્રીએ પોતાની પુત્રી ‘લીલાવતી’ના નામે બીજગણિત ગ્રંથો લખ્યા. કોઈ પણ સંખ્યાને શૂન્યથી ભાગવામાં આવે તો તેનું ફળ અનંત અંકો સુધી આવે એવો ઉલ્લેખ ભાસ્કરાચાર્યે પોતાના ગ્રંથોમાં કરેલ છે.

ભાસ્કરાર્થ

વેપાર અને વાણિજ્ય

આ સમયે ઉત્તર ભારતમાં વારાણસી અને મથુરા તેમજ દક્ષિણ ભારતમાં મદુરાઈ અને અરિકામેડુ વગેરે વેપારઉદ્યોગનાં મોટાં કેન્દ્રો હતાં. બંગાળમાં તામ્રલિપ્તિ તો દક્ષિણમાં કાવેરીપટ્ટનમ જેવાં સમૃદ્ધ બંદરો હતાં. એ બંદરોથી ભારતનો માલ ઈરાન, ચીન તેમજ અગ્નિએશિયાના દેશો, મધ્યએશિયા તેમજ પશ્ચિમના દેશોમાં જતો હતો.

અહીંના વણિકો-વેપારીઓ સ્થળમાર્ગે તથા જળમાર્ગે દૂર દેશાવર સુધી વ્યાપાર કરતા. વલભી, ભૃગુકચ્છ (ભરૂચ), દારક, પ્રભાસપાટણ, સ્તંભતિર્થ-સ્તંભભેર (ખંભાત) વગેરે ગુજરાતનાં વેપારીકેન્દ્રો હતાં. આ બંદરોએથી કાપડ, ચામડું, મરીમસાલા, ખાંડ, ગળી, ગૂગળ, લાખ વગેરે વિદેશોમાં જતું અને વેપારીઓ પુષ્કળ ધન કમાતા. તો વિદેશોમાંથી સોનુ, ચાંદી, તાંબુ વગેરે આયાત થતી હતી. ઈરાન વગેરે દેશોમાં જગડૂશા જેવા ગુજરાતી વેપારીઓનો મોટો વેપાર ચાલતો. પશુઓ (હાથી, ઘોડા), ગાઝ, હોડી વગેરેનો વાહનવ્યવહારના સાધન તરીકે ઉપયોગ થતો. વણજારા લોકો વાહનવ્યવહાર (ટ્રાન્સપોર્ટેશન)નું કાર્ય કરતા.

તોલમાપનાં સાધનોની પાલી, પવાલા અને મણ, સુવર્ણમાં 'ભાર' તથા પ્રવાહીમાં 'ધડી' સૌથી મોટા વજન કે માપ હતાં. વિનિમય પદ્ધતિથી વ્યવહારો થતા. નાણાં માટે 'દ્રમ' નામના સિક્કાનો ઉપયોગ થતો.

હસ્તકલા-કારીગરીના ઉદ્યોગો

નવમી સદીમાં તો હસ્તવણાટ ઉદ્યોગ તેની ચરમસીમાએ પહોંચ્યો. આ સમયે બનતાં વસ્ત્રોની બનાવટ, ગૂંથણી એટલી મુલાયમ હતી કે એક આખો તાકો વીંટીમાંથી પસાર થઈ જતો. આ વસ્ત્રોની માંગ ગ્રીક, ઈજિપ્ત અને આરબ દેશોમાં ખૂબ જ રહેતી.

ભોજદેવે લખેલ 'સમરાંગણ સૂત્રધાર'નાં 'યંત્રવિજ્ઞાન' પ્રકરણમાં વિશિષ્ટ પ્રકારનાં જુદા-જુદાં યંત્રો બનાવવાની અનેક રીતો આપેલી છે. આમ, તે વખતના લોકો અનેક યંત્રોનું નિર્માણ કરવાનું જાણતા હતા. તે સાથે હાથીદાંત, હીરા-મોતીનાં ધરેણાંને લગતી હુન્નરકલાઓ વિકસી હતી.

હસ્ત કારીગરીની કલા વંશપરંપરાગત રીતે મોટાભાગના જનસમાજમાં સચવાયેલી હતી. સોનીઓ, સોના-ચાંદીનાં અલંકારો બનાવતા, ચમાર-મોચી વિવિધ પ્રકારની મોજડીઓ બનાવવામાં નિષ્ણાત હતા. હળ, ગાડું, રથ બનાવતા, સુથારી અને લુહારીકામના કારીગરો ગામેગામ હતા. ચિત્રામણવાળા માટીનાં વાસણો, ઈંટો બનાવવાના ઉદ્યોગો તથા મણકા ઘડવાના મીનાકારીગરીના ઉદ્યોગો વિકસ્યા હતા. લોખંડમાંથી હથિયારો તથા ઓજારો બનતા, જાતજાતનાં વાસણો બનતાં. તદુપરાંત કંદોઈ, ઓડ, રંગાટી, કલાલ, શિલ્પી, કંસારા, મોચી વગેરેના ધંધા પણ જાણીતા હતા.

આ સમયનાં ક્નોજ, તાંજોર, પુરી, ઉજ્જૈન, પાટણ, ધોળકા વગેરે શહેરોનાં મકાનો, દુર્ગો, જળાશયો અને આ યુગનાં મંદિરોનાં બાંધકામો જોતા સ્થાપત્ય, શિલ્પ, પથ્થરકામ, કડિયાકામ, ઈજનેરીકામ વગેરેના ઉદ્યોગો ખીલ્યા હોવાની પ્રતીતિ થાય છે.

અગ્નિ એશિયા અને પૂર્વ એશિયાના સવિશેષ સંદર્ભ સાથે વિદેશોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રસાર

પ્રાચીન ભારતીય સંસ્કૃતિનો પ્રવાહ અવિરતપણે તેના પાડોશી દેશોમાં વહેતો રહ્યો છે. ભારતે ક્યારેય અન્ય દેશોની જેમ તલવારના જોરે વિદેશોને જીતવાનો, પોતાના ધર્મ કે સંસ્કૃતિને અન્ય પ્રજા પર લાદવાનો પ્રયાસ કર્યો નથી. લોકોના સંહાર વિના પ્રેમ અને શાંતિથી સંસ્કૃતિનો પ્રસાર કર્યો છે. તેણે સંસ્કૃતિને ફેલાવવાનો કોઈ સભ્યન પ્રયાસ કર્યો નથી.

વેપારીઓ ધનપ્રાપ્તિ માટે અને ધર્મપ્રવર્તકો ધર્મપ્રસાર અર્થે તથા કેટલાક રાજવીઓ પોતાનું ભાગ્ય અજમાવવા અનેક મુસીબતોનો સામનો કરી દરિયાપારના દેશોમાં ગયા, ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રભાવ નીચે એ દેશો આવ્યા. ત્યાંના લોકો આ ભારતીયોની રહેણીકરણી, વિચાર, પરંપરાઓ, રીત-રિવાજ, ભાષા, સાહિત્ય, કલા તથા ધર્મથી પ્રભાવિત થયાને ધીમે-ધીમે તેઓ ભારતીય સંસ્કૃતિના રંગે રંગાઈ ગયા. અગ્નિ એશિયાના બધા જ દેશોમાં ભારતના લોકોએ વસાહતો સ્થાપી હતી. આ બધાને પરિણામે ભારતનો એશિયાના દેશો સાથે ગાઢ સંબંધ સ્થપાયો.

ભારતની જેમ અહીંના લોકો શાકાહારી હતા. તેમનો મુખ્ય ખોરાક પણ ઘઉં અને ચોખાનો હતો. જમ્યા પછી તેઓ પાન ખાતા. અહીંના રાજવીઓ તે બધા પ્રત્યે માનની ભાવના રાખતા. બ્રહ્મદેશ, સિયામ અને સિલોનમાં મુખ્યત્વે બૌદ્ધધર્મ પ્રચલિત થયો, ત્યારે બાકીના દેશોમાં પૌરાણિક ધર્મે વર્ચસ્વ જાળવી રાખ્યું. હિન્દુધર્મમાં શૈવધર્મનો પ્રચાર સારા પ્રમાણમાં હતો. બાલિ ટાપુમાં તો આજે પણ લગ્ન, જનોઈ, મરણ વગેરે પ્રસંગો પર બ્રાહ્મણ પુરોહિત મંત્રો બોલીને શાસ્ત્રોક્ત વિધિથી ક્રિયાઓ કરાવે છે. અહીં શૈવ અને વૈષ્ણવ ધર્મનાં બધાં જ દેવદેવીઓની મૂર્તિઓ જોવા મળે છે. તે સાથે અહીંના સ્થાનિક દેવીદેવતાઓને પણ ભારતીય દેવોમાં સમાવી લેવામાં આવ્યાં હતાં. મુનિ અગત્યની જે મૂર્તિઓ ઠેર-ઠેર જોવા મળે છે તેને અહીંના કેટલાક લોકો ‘ભટ્ટાગુરુ’ તરીકે ઓળખે છે.

વર્તમાન દેશ	પ્રાચીન નામો
વિયેટનામ (હિંદી ચીન)	- ચંપા, અન્નામ
કંપુચિયા	- કંબોજ, કૂનાન, કમ્બોડિયા
થાઈલેન્ડ	- સિયામ
મલેશિયા	- મલય, મલયા
ઇન્ડોનેશિયા	- જાવા, સુમાત્રા, બાલિ, બોર્નિયો જાવા-ચવદ્વીપ, સુમાત્રા-શ્રી વિજય
મ્યાનમાર	- બ્રહ્મદેશ, બર્મા
શ્રીલંકા	- સિલોન

શ્રીલંકા

અહીંની સિંહાલી પ્રજા બૌદ્ધધર્મ પાળે છે. આ ઉપરાંત વૈશાખી પૂર્ણિમાએ તેમજ ધાર્મિક દીક્ષા લેતી વખતે ભારે ઉત્સવ ઊજવવામાં આવતો. અહીં લક્ષ્મણ અને ઈન્દ્રનાં મંદિરો પણ આવેલાં છે.

પૂર્વ એશિયા

પૂર્વ એશિયાના જાપાન, ચીન, કોરિયા, તિબેટમાં ચીન મારફતે ધર્મ અને ભારતીય સંસ્કૃતિની ઊંડી અસર થઈ હતી. ઈસુની 7મી સદી સુધીમાં અહીં બૌદ્ધધર્મનો વ્યાપક પ્રચાર થયો હતો.

જાપાન

જાપાનમાં પણ સૂર્યવંશી રાજાઓએ શાસનસૂત્રો સંભાળેલાં જણાય છે. ભગવાન બુદ્ધની તામ્રમૂર્તિ જાપાનમાંથી મળી આવેલી છે. તે 15 મીટર ઊંચાઈ 29 મીટરનો ઘેરાવો ધરાવે છે. તેનું વજન 450 ટન છે.

ચીન

ચીનમાંથી ફાહિયાન, યુઅન-શ્વાંગ અને ઈત્સિંગ (ઈ.સ. 763 થી 688) જેવા બૌદ્ધ યાત્રાળુ ભારતમાં આવ્યા હતા. જ્યારે ભારતની પ્રખ્યાત નાલંદા વિદ્યાપીઠના આચાર્ય શાંતરિક્ષત અને પદ્મસંભવ (8 મી સદીમાં) તિબેટ ગયા હતા. ઈત્સિંગે ભારત અને દક્ષિણ-પૂર્વ એશિયામાં બૌદ્ધધર્મની સ્થિતિ (7 મી સદી) વિશે નોંધ કરેલી છે. બૌદ્ધધર્મના ઘણા મૂળ ગ્રંથો ભારતમાં નથી તે ચીની યાત્રાળુઓને પરિણામે ચીની ભાષામાં સચવાયેલા મળી આવે છે. ઉપરાંત ભારતીય ધર્મ, ખગોળ, ગણિત અને વૈદકશાસ્ત્રને લગતા ગ્રંથો પણ ચીની ભાષામાં ઉપલબ્ધ બન્યા છે.

સુમાત્રા (શ્રીવિજય) - સિંહપુર (સિંગાપોર)

પૂર્વમાં ચીન, પશ્ચિમમાં ભારત, આરબ દેશોની વચ્ચે વેપાર અને વાણિજ્યમાં શ્રીવિજય સામ્રાજ્યે એક મહત્વપૂર્ણ ભૂમિકા નિભાવી. શ્રીવિજય સામ્રાજ્યના પાલમબંગ અને કેડાહ જેવા પ્રસિદ્ધ બંદરોએ આ સમયે જુદી-જુદી સંસ્કૃતિઓના

મિલનનાં મહત્વનાં કેન્દ્રો હતાં. સિંહપુર (સિંગાપુર) તેનું પાટનગર છે. આ સમયમાં એશિયાના લોકો સાંસ્કૃતિક રીતે એકબીજાની નજીક આવી ચૂક્યા હતા. સમુદ્રમાર્ગે ચાલતા એક જ વહાણમાં હિંદુ, બૌદ્ધ અને મુસ્લિમ ધર્મના લોકો એક સાથે યાત્રા કરીને જ્ઞાન અને વિજ્ઞાન તથા વિચારોનું આદાન-પ્રદાન કરતા.

આ ઉપરાંત બર્મા, થાઇલેન્ડ અને કંબોડિયામાં આજે પણ હોળીનો ઉત્સવ ખૂબ સુંદર રીતે ઉજવાય છે. તેને ‘જલોત્સવ’ કહે છે. એવી જ રીતે ગણેશોત્સવ પણ ‘મહાપૈર્ઠને’ નામથી ત્યાં ઉજવાય છે. ભારતના અનેક મહામાનવોની જન્મદાતા ભૂમિ નેપાળ રહી છે. રાજા જનકની રાજધાની જનકપુર ‘મિથિલા’ પણ નેપાળમાં આવેલી છે. મોરેશિયસમાં આજે પણ આનંદગ્રામ, ચિત્રકૂટ, કૃષિનગર, સોનામુખી, મહેશ્વરીનગરી, માયાપુરી, ધારાનગર વગેરે મોજૂદ છે. અફઘાનિસ્તાન-ગાંધાર (ઈ.સ. 1000 સુધી) ભારત સાથે જોડાયેલું હતું. ત્યાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્ય અને સમ્રાટ અશોકના રાજ્યનો વિસ્તાર હતો. ગાંધારી અહીંની જ રાજકુમારી હતી. જ્યારે સંસ્કૃતનું પાયાનું વ્યાકરણ રચનાર પાણિની પણ ગાંધારના વતની હતા. રામાયણપ્રેમી ઈન્ડોનેશિયા શતાબ્દીઓ સુધી હિંદુ રાજ્ય રહ્યું. કોરિયા, સાઈબેરિયા, ઓસ્ટ્રેલિયા, અમેરિકા, આફ્રિકા, મોંગોલિયા, મિસર, મેસોપોટેમિયા, ખોતાન, રશિયા, અરબસ્તાન, ઈરાન અને વિયેટનામ જેવા અનેક દેશો-પ્રદેશોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના અવશેષોની અમીટ છાપ આજે પણ છે.

સ્વાધ્યાય

1. નીચે આપેલા પ્રશ્નોના વિસ્તૃત જવાબ આપો :

- (1) ‘ગીતગોવિંદ’ ગ્રંથનું મહત્ત્વ શું છે?
- (2) હર્ષના સમય પછીના યુગમાં કયા-કયા ઉદ્યોગો ચાલતા હતા?
- (3) હર્ષવર્ધન પછીના ભારતીય સમાજની સામાજિક સ્થિતિનો ખ્યાલ આપો.
- (4) રથમંદિરો વિશે માહિતી આપો.
- (5) અગ્નિ-એશિયાના દેશોમાં ભારતીય સંસ્કૃતિના પ્રચાર વિશે સવિસ્તર માહિતી આપો.

2. ટૂંકમાં જવાબ આપો :

- (1) સાતમી સદીમાં ઉત્તર ભારતમાં કયા બે મહાન રાજવીઓ થઈ ગયા?
- (2) દક્ષિણ ભારતીય મંદિરોની વિશેષતા જણાવો.
- (3) ઈશુની 7મીથી 12 મી સદીમાં ભારતમાં કયા મહાન રાજવીઓ થયા?
- (4) કુમારીલ ભટ્ટે કયો ઉપદેશ આપ્યો?
- (5) દેલવાડાનાં દેરાં કયાં આવેલાં છે? તે કોણે બંધાવ્યાં હતાં?

3. આપેલા વિકલ્પોમાંથી સાચો વિકલ્પ જણાવી ઉત્તર આપો :

- (1) હર્ષના મૃત્યુ પછી તરત જ કયો ચીની પ્રવાસી ભારત યાત્રાએ આવ્યો હતો?
 (A) ઈત્સંગ (B) ફાહિયાન (C) યુઅન-શ્વાંગ (D) અલબેરુની
- (2) ‘લીલાવતી’ અને ‘બીજગણિત’ ગ્રંથો કયા ગણિતશાસ્ત્રીએ લખ્યા હતા?
 (A) આર્યભટ્ટ (B) બ્રહ્મગુપ્ત (C) ભાસ્કરાચાર્ય (D) વરાહમિહીર
- (3) ઈલોરાની ગૂફામાં કયું મંદિર આવેલું છે?
 (A) રામમંદિર (B) કેલાસમંદિર (C) સૂર્યમંદિર (D) ગણપતિ મંદિર
- (4) કયા ધર્મમાં ભીતચિત્રો દોરવાનું પ્રચલિત છે?
 (A) બૌદ્ધધર્મ (B) જૈનધર્મ (C) હિંદુધર્મ (D) ઈસ્લામધર્મ
- (5) કયા મંદિરની શિલ્પકલાને ભારતની શ્રેષ્ઠ શિલ્પકલા માનવામાં આવે છે?
 (A) ખજૂરાહો (B) બૃહદેશ્વર (C) કેલાસ (D) સોમનાથ